

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ

**ИССЛЕДОВАНИЕ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ
В КОНТЕКСТЕ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ
СОВРЕМЕННОСТИ**

Ежегодный сборник научных статей

Алматы 2016

Составители
К.Т. Жумагулов, Г.С. Беделова

Исследование всемирной истории в контексте актуальных проблем современности: ежегодный сборник научных статей / сост. К.Т. Жумагулов, Г.С. Беделова. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2016. – 122 бет.

ISBN 978-601-04-2502-6

Ежегодный сборник адресован научным работникам, студентам, магистрантам, докторантам и преподавателям высших учебных заведений и всем тем, кто интересуется проблемами Всемирной истории.

ISBN 978-601-04-2502-6

© Сост. Жумагулов К.Т., Беделова Г.С., 2016
© КазНУ им. аль-Фараби, 2016

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Жумагулов К.Т.</i> Тюркский мир Евразии по данным латинских источников.....	4
<i>Жумагулов К.Т.</i> Материалы пресс-конференции в Национальном пресс-центра в 2015 г. Источники Ватикана по истории тюркского мира и Казахстана	15
<i>Жумагулов К.Т.</i> Об одной из крупнейших битв в евразийской и мировой истории	23
<i>Султангалиева Г.С.</i> Деятельность татар Волго-Уральского региона в Степи глазами казахов XVIII – первой половины XIX вв.	42
<i>Zhumagulov K.T., Sadykova R.O.</i> Attila the hun and his military campaigns	60
<i>Жумагулов К.Т.</i> Алтын Орда тарихы жөніндегі Ресей тарихнамасы (XIX-XX ғғ.) ...	72
<i>Абдимомынов Н.Т., Беделова Г.С.</i> Қазақ хандығының құрылуындағы Алтын Орданың рөлі.....	80
<i>Assylbekova Zh.M.-A., Sidiqi Khwaja Abdullah</i> The main causes of the Soviet Union attack in Afghanistan	86
<i>Жумагулов К.Т., Абдукадыров Н.М.</i> XVIII-XIX ғғ. Осман империясының Еуропа мемлекеттері мен саяси, экономикалық және дипломатиялық байланыстарының Австрия тарихнамасында зерттелуі (XX ғ. II жартысы – XX ғ. басы).....	93
<i>Садықова Р.О.</i> Жапония мен Таяу Шығыс аймағы мемлекеттері арасындағы энергетикалық байланыстар	104
<i>Акупова А.Р.</i> Emperor justinian i and byzantine empire	115

Жұмағұлов Қ.Т.,
*т.ғ.д., профессор Дүниежүзі тарихын зерттеу ғылыми Орталығының
директоры, Геттинген университетінің Құрметті профессоры,*

Абдимомынов Н.Т.,
*Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті,
Тараз қ., PhD доктор*

Алтын орда тарихы жөніндегі ресей тарихнамасы (XIX-XX ғғ.)

Ресейдің тарих ғылымында XVIII ғ. соңы мен XIX ғ. басынан бастап, бүгінгі күнге дейінгі ауқымды зерттелген тақырыптардың бірі – Русь-Орда қарым-қатынастарының тарихы болып табылады. Алтын Орданың тарихын орыс тарихшылары бастапқы кезеңде-ақ, Ресей мемлекеттілігінің қалыптасуы мен оның тарихының шеңберінде зерттеді. Осыған орай, XIX ғ. өзінде-ақ, Алтын Орданың тарихы жөніндегі Ресейдің өзіндік тарихнамасы қалыптасты. Тақырыпты кеңінен талдау үшін XIX-XX ғғ. жазылған ғылыми еңбектердің маңыздылығы өте жоғары. Бұл кезеңде Батыс Еуропа зерттеушілері үшін Еуропа кітапханаларында жинақталған орта ғасырлық араб, парсы қолжазбаларын зерттеулерде жетістіктерге жетсе, Ресей тарихшыларының зерттеулерінде жазба деректермен қоса, Алтын Орда кезеңіндегі Еділ, Орта Азия аймағындағы ірі қалаларының қираған орындарының Ресей территориясында болуына байланысты археологиялық, нумизматикалық және материалдық деректер арқылы зерттеу мүмкіндігіне ие болды. Ресей зерттеушілерінің басым көпшілігі жазба деректермен қатар, археологиялық, нумизматикалық мәліметтерге кеңінен сүйенді.

Патшалық Ресей тарихнамасында бастапқы кезеңде-ақ, моңғолдардың бөгденің жерін басып алушы басқыншы, варварлық сипаты мен Алтын Орданың саясатының кереғар жағын ғана көрсетуге тырысты. Орыс халқының 250 жылға жуық Алтын Ордаға тәуелді болған кезеңін «Моңғол-татар езгісі» (Монголо-татарское иго) деген тарихи кезеңмен сипаттады. (Русьтің Алтын Ордаға тәуелділігін «Иго» (Езгі) ұғымы ертерек кезеңде жазылған еді, оны алғаш рет полшалық

хронист Я. Длугош 1479 жылы айтқан еді). Мұндай пікірлер ХҮІІІ ғ. соңы мен ХІХ ғ. басындағы орыстың белгілі тарихшылары В.Н. Татищев, М.М. Щербатов, П.И. Рычков, А.Н. Голицын еңбектерінде көрініс тапты. Дегенмен, орыс зерттеушілерінің келесі бір тобы «Моңғол-татар езгісінің» зардаптарын сипаттай отырып, Ресей мемлекеттілігінің қалыптасуына Алтын Орда сыртқы саясатының оң әсері болғанын мойындады. Бұл көзқарасты қалыптастырушы орыс тарихының атасы атанған ХІХ ғ. Ресей дворяндық тарихи ойдың көрнекті өкілі Н.М. Карамзин болды. Оның пікірі М.П. Погодин, Д.И. Иловайский еңбектерінде жалғасын тапты. Олардың пікірінше, моңғол шапқыншылығынан кейінгі Алтын Орда билігі дәуірінде Русь жерінде княздардың өзара алауыздықтары, талас-тартыстары тоқтатылып, ұлы князьдің билігі күшейді және мемлекеттіліктің негізі осы кезеңде жасалды деген тұжырымдамалық қорытынды жасады. Бұл жөнінде Н.М. Карамзин былайша атап өткен еді: «Әрине, Батудың шапқыншылығы нәтижесіндегі талқандау, қирату, кіріптарлық, құлдық мұның барлығы сол кезеңдегі жылнамалар арқылы белгілі болғандай ұлы алапаттардың бірі болғаны рас; алайда оның игілікті салдары да болғаны күмән тудырмайды. (Егер Русь моңғол билігін мойындамаған жағдайда – А.Н.), княздар арасындағы талас-тартыстар жүз жылға дейін созылғанда: оның соңы қалайша аяқталатыны белгісіз еді. Шамасы, біздің отанымыз құрып кетуі мүмкін бе еді: Литва, Польша, Венгрия мен Швецияның қай-қайсысы болса да Ресейді бөлшектеп, біржолата тұралатып тастаудан тайынбайтын еді; онда біз Мәскеуге бірігу арқылы сақтап қалған мемлекеттік болмысымыз бен сенімімізден жоғалтатын едік; Мәскеу өзінің айбындылығы үшін хандар алдында борышкер», – деген еді [1].

Ресей зерттеушілерінің Алтын орда тарихын зерттеуге деген қызығушылығына 1826 жылы Ресей ғылым Академиясының «Ресейдегі моңғол билігінің, мемлекеттің саяси байланыстарына, басқаруға және ішкі басшылыққа т.б. қалай әсер еткені және салдары» тақырыбы бойынша зерттеу еңбектеріне жариялаған арнайы конкурсы үлкен әсер етті. Тақырып бойынша жұмыстың аяқталуы мерзімі деп 1829 жылдың 1 қаңтары деп белгіледі. Тақырып бойынша қанағаттанған еңбекке 100 червонец шамасында ақшалай бәйге жарияланды. Академияның негізгі талабы орыс-моңғол қарым-қатынастарын зерттеу еді.

Бірақ белгіленген уақытқа дейін талапқа сай еңбектер келіп түспегендіктен, 1832 жылы конкурсты қайта жариялады. Сонымен қатар оның талаптарына үлкен міндет жүктеді. Ол «Жошы ұлысының немесе кейінгі атауы Алтын Орданың тарихын шығыс деректері және монеталық ескерткіштер негізінде, орыс, польшалық, венгриялық және т.б. жылнамалар мен бірге еуропалық жазбаларды сыни түрде талдай отырып жазу қажет еді». Белгілі Ресей шығыстанушысы Х.М.Френнің құрастыруымен дайындалған конкурстың нақты бағдарламасы, Еуропа мен Ресейдің зерттеушілеріне таратылды. Белгіленген уақыт 1835 жылдың 1 тамызына дейін ғылым Ресей Академиясына австриялық шығыстанушы И.Хаммер-Пургшталдің қолжазбалық еңбегін ғана келіп түсті. Бұл еңбекті мұқият қарап шыққан Академияның комиссия мүшелелері арада бір жыл өткен соң, автордың көп көптеген араб және парсы тілдеріндегі деректерді жинау мен зерттеуде көрсеткен еңбегіне қарамастан, автордың орыс жылнамаларын назардан тыс қалдыруы, ғылыми дәлелсіз мәліметтер мен деректерді талдаудан өткізбей қолданғаны үшін бұл еңбекті жұлдеге лайық емес деп тапты. Бұдан кейін Ресей ғылым Академиясы бұл конкурсты қайта жаңғыртқан жоқ. Бірақ, мұндай бастама кейінгі Ресей зерттеушілерінің Алтын Орда тарихын зерттеуге қызығушылығы мен үлкен құлшыныс тудырды.

XIX ғ. екінші жартысында Ресей шығыстану мектебінде тақырыпқа қатысты мәселелер бойынша қол жеткізген ірі жетістіктердің бірі, Алтын Орда тарихының деректерін жинақтау, аудару мәселелерімен көп жыл айналысқан зерттеуші ғалым В.Г. Тизенгаузеннің Алтын Орда тарихына қатысты араб, парсы және түркі жазба деректері негізінде үзінділер түрінде құралған аударма еңбектерін жазып, оның бұл салада бүгінгі күнге дейінгі басты дерек көздері ретінде өзінің ғылыми құндылығын әлі де жоғалтпаған еңбектер қатарынан орын алды. Ресейдің шығыстану мектебінің негізін қалаушылардың бірі, араб, парсы және түркі тілдерінің білгір маманы В.Г. Тизенгаузен осы саладағы ұзақ жылдарға созылған еңбегінің нәтижесінде 1884 жылы Алтын Орда тарихына қатысты араб деректеріне негізделген еңбегі жарыққа шықты [2], ал өзі өмірден өткен соң, парсы, түрік деректеріне қатысты жинақтаған мәліметтерінің негізінде 1941 жылы А.А. Ромаскевич және С.Л. Волиннің

өндеуімен жарыққа шықты [3]. Бұл жинақтар сирек библиографиялық еңбектер қатарынан орын алады. В.Г. Тизенгаузеннің еңбектері ғылыми маңыздылығын бүгінгі күнге дейін жоғалтпаған. Түркі тарихын зерттеушілердің қай-қайсысы да оның еңбектеріне арнайы соқпай өте алмайды.

Ресейлік аса танымал шығыстанушы-ғалым академик В.В. Бартольд (1869-1930) тақырыпқа қатысты жекелеген мәселелер бойынша аса маңызды тұжырымдамалық пікірлер айтып өтті. Шығыс тілдерін (араб, парсы және түрік) жетік білген шығыстанушы ғалым Батыс Еуропаның, Орта Азияның қалалары және Каир, Стамбул қалаларындағы ірі кітапханаларда ізденіс жұмыстарын жүргізіп, араб-парсы және түрік тілдеріндегі қолжазбалық деректерге талдаулар жасай отырып, тың деректерді өз еңбектерінде кеңінен пайдаланды. Ұзақ жылдар бойы жүргізген жемісті жұмысының нәтижесінде академик В.В. Бартольдтың жарыққа шығарған еңбектері тақырыпқа қатысты бүгінгі күні ғылыми деңгейі жағынан өз құндылығын жоймаған еңбектер қатарынан орын алады. Бартольд өзінің зерттеу объектісі ретінде негізінен Орталық Азия мен Түркістанның ортағасырлық тарихына аса көңіл бөледі. Оның ғылыми зерттеулерінің арасында «Монғол жаулаушылығы кезіндегі Түркістан» атты еңбегінің [4] орны ерекше. В.В.Бартольдтың 1960-шы жылдары Мәскеуде жарық көрген 9 томдық «Таңдамалы шығармалар жинағында» [5] негізінен Орталық Азия елдері мен Түркістанның саяси және мәдени тарихына жаңаша көзқарас, Шыңғысхан және оның ұрпақтары құрған ұлан байтақ империяның саяси тарихымен қоса, оның мемлекеттік жүйесі туралы, сондай-ақ көптеген орта ғасыр қолжазбаларына деректанулық тұрғыдан талдаулар жасалды. Сондай-ақ, онда бірқатар Батыс елдерінде жарық көрген ғылыми еңбектерге рецензиялары мен ғылыми сындары қамтылды. Дегенмен, Бартольдтың ғылыми еңбектерінің кемшіліктері де жоқ емес, атап айтсақ ол өзі терең зерттеп отырған түркі халқының тарихында лингвистикалық әдістерді кеңінен қолданғанына қарамастан, түркі этнонимдері мен антропонимдеріне жете мән бермеген. Сондай-ақ, оның зерттеулерінде араб ислам өркениетіне түркі-қыпшақ мәдениетінің ықпалы мен қосқан үлесі тақырыбы ашылмаған десе болады [6].

1917 жылы Ресейде Кеңес үкіметінің орнауына байланысты Алтын Орданың Кеңестік тарихнамасы қалыптаса бастады. Алтын Орда тарихына қатысты мәселелерді зерттеуде бұрынғысынша Ресей тарихының шеңберінде зерттеу дәстүрі жалғасын тапты. Кеңес тарихнамасында монғол жаулауының нәтижесінде бағындырылған халықтардың (әсіресе, орыс халқының) тарихи дамуында Алтын Орда саясатының регрессивтік рөлін ғана көрсететін жалқы көзқарас негізгі ғылыми бағытқа айнала бастады. Кеңес тарихшысы А.Н. Насоновтың [7] тұжырымы бойынша, Русь княздіктері арасындағы алауыздықтар Алтын Орда саясатының әсерінен болған, яғни Русьті бірігіп қарсы тұруға орталықтанған күшке айналуына қарсы жүргізген саясаты деген еш дәлелсіз пікір айтты. А.Н. Насоновтың концепциясында Русте монғолдар қалыптастырған мемлекеттік жүйе, мемлекеттің тұтастығын сақтауға қолайлы жағдай жасай алмады. Жалпы А.Н. Насоновтың бұл «дала мен орман арасындағы күрес» теориясы секілді, марксисттерге кеңінен танымал «басқыншылық теориясына» жақын келеді. Сондай-ақ, Кеңестік тарихнамада Алтын Орда тарихына қатысты мәселелерді жүйелі түрде қарастырған Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовский ғылыми деңгейі жоғары кешенді зерттелген «Золотая Орда. Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII-XIV веков» [8] атты еңбегі 1937 жылы жарыққа шығарды. Бұл ғылыми еңбектің авторлары, бір жағынан, Алтын Орда саясатының басқыншылық, қиратушылық рөлін көрсетсе, екінші жағынан орыс жылнамалары мен шығыс деректері арқылы Алтын Орда державасының саясатын объективті түрде, оның позитивті жақтарын көрсетуге тырысқан. Бұл сол кезеңдегі қалыптасқан саяси жағдайға байланысты авторлардың тәуекелге барып жасаған ерлігі ретінде бағалауға болады. Б.Д. Греков және А.Ю. Якубовскийде А.Н. Насоновтың ізімен монғол шапқыншылығы Русті зорлықпен көшпелі құрылымға бағындыру фактісі, өркениетті халықтардың соққысынан құруына душар етті деді. Сонымен қатар монғол шапқыншылығы нәтижесінде қарадүрсін құрылымды алып келіп, ол бағындырылған халықтардың саяси жағынан да, экономикалық жағынан да дамуына алғышарттар жасай алмады деген пікірлерді айтты (А.Н. Насонов, Б.Д. Греков и А.Ю. Якубовский, В.Т. Пашуто). Осындай негізгі қорытындылар Б.Д. Греков и А.Ю.

Якубовский (В.Т. Пашуто) негізгі пікірге айналып, соның арнасымен көптеген жылдар бойы зерттеулер ғылыми әдебиеттерде, жинақтарда, басқа да баспаларда жарияланып, Кеңес тарихнамасының басты ұстанымына айналды. Осы сипаттағы моңғолдардың Шығыс Еуропаны жаулауы жөніндегі зерттеулер соғыстан кейінгі жылдары да жалғасып жатты; ол ғылымилығынан гөрі публицистикалық сипаты басым болды. Ол әсіресе И.Б.Греков (Восточная Европа и упадок Золотой Орды на рубеже XIV-XV вв.) [9] зерттеулерінде жалғасып жатты.

Кеңес дәуірі тұсында Алтын Орда тарихын зерттеуде ұлттық мүддеден бас тартқан «Еуразиялық» бағыттағы Н.С. Трубецкой [10], П.Н. Савицкий [11], Г.В. Вернадский [12], Э. Хара-Даван [13] сияқты зерттеушілер тақырыпқа қатысты тұжырымдамалық пікірлер айтып өткен еді. Бұл зерттеушілер тобы Ресей тарихын зерттеуде «Еуразиялық» кеңістік ағымындағы үрдістер шеңберінде «Татар-моңғол езгісі» деген концепцияны жоққа шығаруға тырысты. Әсіресе, шетелдік эмиграцияда болған Г.В. Вернадский Н.М. Карамзиннің зерттеу дәстүрін жалғастыра отырып, Алтын Орда мемлекеті тікелей және жанама түрде Киевтік кезеңдегі саяси институттардың құлауына алып келіп, Русьте крепостниктің және абсолютизмнің орнауына алып келді деген пікір айтты. Русті моңғол жаулауының негізгі қорытындысы оның пікірінше, моңғол империясының саяси және мәдени жүйесіне кірістіру, нәтижесінде Русь далалық аймақ пен материктің азиаттық перифериясымен тығыз байланыс орнатты деді.

1960 ж. Кеңес зерттеушісі М.Г.Сафаргалиевтың «Алтын Орданың құлауы» [14] атты еңбегі Алтын Орда мемлекетінің құрылуынан бастап, оның құлауына дейінгі саяси тарихын зерттеуге арналған. Зерттеуші өзіне дейінгі Батыс Еуропа зерттеушілерінің еңбектерін талдаған және оларға қарсы пікірлер де айтқан еді. Еңбегінің құндылығы араб-парсы деректерін кеңінен қолданумен қатар, ортағасырлық еуропалық деректер ішінде П.Карпинидің, В.Рубруктың, М.Полоның деректерін кеңінен пайдаланған. Алайда, бұл зерттеудің басты кемшіліктерінің бірі – Кеңес өкіметі кезінде жазылуы себепті автор тақырыпқа маркстік идеология тұрғысынан келіп, тарихи процестерге негізінен таптық сипат беруге тырысқан. Бұл

еңбектің зерттеу аясына сай ол Алтын Орданың тек саяси тарихын, билеушілер арасындағы тартыстар мен өзара қырқыстарды камтып, әлеуметтік, этникалық, мәдени, діни өмірі автордың назарына мүлдем ілікпеген. Кеңестік кезеңде археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған материалдық деректеріне негізделген еңбектердің ішінде «Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов» (1966) [15], «Общественный строй Золотой Орды» (1973) [16] Кеңес тарихшысы Г.А.Федорова-Давыдовтың зерттеулерінің орны ерекше. Г.А.Федоров-Давыдовтың еңбегінде біршама көрініс тапқан тарихи-географиялық мәселелер В.Л. Егоровтың «Алтын Орданың тарихи географиясы» [17] еңбегінде толықтай көрініс тапты. Басқа да іргелі еңбектер қатарында Л.Н. Гумилевтің [18] зерттеулері тақырыпқа қатысты мәселелер көрініс тапты. Л.Н. Гумилевтің концепциясы, Н.М. Карамзиннің қорытындыларымен сәйкес, Руске монғол шапқыншылығының позитивтік салдары бойынша шапқыншылық болған жоқ деген пікірді айтты. Ол мұндай қорытындыға Батудың половцыларды территорияларға шашырату және отыршы көрші халықтармен бейбіт қарым-қатынас орнату деген болжалды негіз ретінде алға тартты. Александр Невский жаңа этникалық дәстүрдегі Еуразия халықтарымен қатынасқа бастау жасады. Ең алдымен ішкі күрестің күрделілігіне байланысты монғолдарға иек артып, Отан үшін Батыстың әскери және идеологиялық агрессиясынан қорғау үшін монғолдармен қарым-қатынаста белсенділік танытты. Өйткені батыстық суперэтностың қысымы Русь үшін айқын қауіп еді. Осыдан келіп мынадай қорытынды шығаруға болады: «татар-монғол езгісі» болған жоқ, ал хандар мен княздар арасындағы қарым-қатынастар тең дәрежеде, үстемдік емес, бағыныштылық қана еді деген пікір айтты.

Сонымен қорытындылай келе, XIX-XX ғғ. Ресей тарихнамасында Русь-Орда қарым-қатынастары кенінен зерттелген тақырыптардың бірі. Алтын Орданың тарихы орыс мемлекеттілігінің тарихы шеңберінде зерттелген дискуссиялық тақырыптардың бірі. Оның басты себебі, 250 жылдан астам уақыт бойына орыс княздықтары Алтын Ордаға тәуелді болған еді. Бұл қатынас сюзерен мен вассал арасындағы қарым-қатынас ретінде қарастыруға болады, яғни Русь княздіктері Алтын Орда билеушілеріне алым-салық төлеп тұрған тәуелді аймақ болды.

Осыған орай, орыс мемлекеттілігінің қалыптасуында Алтын Орда айтарлықтай роль атқарды. Жалпы XIX-XX ғғ. орыс тарихшылары өз зерттеулерінде айтарлықтай жетістіктерге жетті. Бұл кезеңдегі зерттеулер жоғарыда айтып өткеніміздей, орыс тарихи әдебиеттерінде орыс мемлекеттілігінің пайда болуы мен оған әсер еткен сыртқы факторлардың бірі – Алтын Орда дәуірі тереңдетіле зерттеле бастады. Бірақ, Алтын Орда тарихы (әсіресе, Кеңестік тарихнама) көп жағдайда біржақты қарастырылды. Тек, XX ғ. 90-шы жылдарынан бері қарай ғана державаның жүргізген саясатының тек регрессивті рөлін ғана көрсетуге деген біржақты көзқарастардан азат етіліп, Ресей тарихшылары (әсіресе, Татарстан зерттеушілері тарапынан) арасында оның позитивтік жақтарын көрсетуге деген пікірлері басымдылыққа ие бола бастады.

Әдебиеттер

1. Карамзин Н.М. История государства Российского / коммент. А.М.Кузнецова. – Калуга: Золотая аллея, 1993. – Т. V-VIII. – С.152-153
2. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. В.Г. Тизенгаузена. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – Т. I. – 563 с.
3. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработан. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М.-Л., 1941. – Т. II. – С.308.
4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч.: в 9 т. – М.: Наука, 1963. – Т. I. – С. 43-597.
5. Бартольд В.В. Сочинение: в 9 т. – М.: Наука, 1965-1968.
6. Батыршаұлы Б. Мысыр Мамлук мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғғ.: зерттеу. – Алматы: Экономика, 2005. С. 26-27
7. Насонов А.Н. Монголы и Русь: История татарской политики на Руси. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. С. 178.
8. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда. Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII-XIV веков / под ред. В. Быстрицкого. – Л.: Соцэкгиз, 1937. – 201 с.
9. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М.: Наука, 1975. – 520 с.
10. Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана. – М.: Эксмо, 2007. – 736 с.
11. Савицкий П.Н. Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997. – 464 с.
12. Вернадский Г.В. Монголы и Русь / пер. с англ. Е.П. Беренштейна, Б.Л. Губмана, О.В. Строгановой. – Тверь: ЛЕАН, М.: АГРАФ, 1997. – 480 с.

13. Хара-Даван Э. Чингис-хан как полководец и его наследие. – А.-А.: Ахмед Яссауи, 1992. – 272 с.
14. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книж. изд-во, 1960. – Вып. 9. – 276 с.
15. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 276 с.
16. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: Наука, 1973. – 180 с.
17. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 246 с.
18. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.

Абдимомынов Н.Т.,

*Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті,
Тараз қ., PhD доктор*

Беделова Г.С.,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., т.ғ.к.*

Қазақ хандығының құрылуындағы Алтын орданың рөлі

Шу өңірінде Жәнібек пен Керей хандар негізін қалаған Қазақ хандығының тарихы 550 жыл болса, Қазақ мемлекеттілігінің тарихы 3000 жылдан астам уақытты қамтиды. Қазақ жеріндегі мемлекеттілік пен елдігіміздің тамыры тым тереңде жатыр. Бұл жөнінде Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Ұлытау төріндегі сұхбатында (25.08.2014): «Біздің елдігіміз, қазақ жұртының арғы түбі ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көк түріктерге жалғасады. Одан кейін Алтын Орда орнығады. Сөйтіп, хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп Тәуелсіздікке келіп тіреледі» [1], – деп айқын атап көрсеткен еді. Қазақ даласындағы мемлекеттіліктің бастауы ежелгі және ортағасырлық кезеңнен басталады. Ғасырлар тоғысында Еуразия даласындағы кішірігім мемлекеттік бірлестіктерді айтпағанның өзінде, мемлекеттіліктің ең шырқау шегіне жеткен – Батыс Ғұн империясы, Түрік қағанаты, одан кейінгі Алтын Орда империясы өмір сүріп, өзінің мемлекеттік дәстүрін

алмастырып отырды. Сондықтан ежелгі қазақ жерінде мемлекеттердің болуы көшпенділерде мемлекет болмаған деген сыңаржақ пікірлерге қарсы нақты дәлел бола алады. Тақырыпқа арқау болған Алтын Орда⁴² – бастапқыда моңғолдық, кейінірек түркіленген Моңғол империясының батыс бөлігінде моңғол жаулаушылық жорықтарының нәтижесінде құрылған мемлекет. Территориясы негізінен қазіргі Ресей, Украинаның біршама бөлігі, Молдова, Қазақстан және Кавказдың біршама жерлерін қамтыған. Шарықтау дәуірінде Алтын Орда Шығыс Еуропаның Орал тауларынан Днепр өзенінің оң жақ жағалауына дейінгі жерлерді алып, Сібірге терең бойлап еніп жатты. Оңтүстігінде Орданың жері Қара теңізбен, Кавказ тауларымен және моңғолдық Елхандар династиясының қол астындағы Иранмен шектесіп жатты.

Әрине, XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығынан кейін Еуразияның саяси картасы өзгеріске ұшырап, ғасырлар бойы бұл территорияны мекендеген халықтардың тарихи даму үдерісіне кедергі келтірді. Дешті Қыпшақты мекендеген ең ірі этникалық топ, кейінгі қазақ халқының этникалық ядролық негізін қалаған – қыпшақ тайпаларының халық болып қалыптасу үдерісін үзді. Дегенмен, жаулаушылық жорықтар нәтижесінде Еуразия даласында қуатты Алтын Орданың құрылуынан кейін ортағасырлық кезеңдегі феодалдық қоғамға тән кішігірім түрлі мемлекеттер, тайпалар, халықтардың арасындағы өзара талас-тартыстар біршама тоқтатылып, көптеген халықтардың мемлекет болып қалыптасуына оң әсері болды. Бұл жөнінде орыс тарихының атасы атанған Н.М. Карамзин былайша атап

⁴² Алтын Орда атауы тарихи деректерде XIII ғ. аяғы мен XIV ғ. басында алғаш рет Рашид ад-Дин мәліметінде кездеседі. Бірақ парсы тарихшысы, «урду-и заррин-и бузург зарин» (Большая Золотая Орда) жөнінде айта отырып, Бату құрған мемлекетті емес, Шыңғыс ханның ставкасын айтқан болатын. Ал орыс жылнамалық деректерінде бұл атау XVI ғ. мемлекет толық ыдырап кеткен соң, Жошы ұлысының атауы ретінде қолданыла бастады. Ал өмір сүру кезеңіндегі мемлекеттің ресми атауы түрліше Жошы ұлысы, Улуг Улус (Великий Улус), Қыпшақ хандығы тағы басқаша аталған. Бірақ осыларға қарамастан, Алтын Орда атауы ғылыми әдебиеттерде кең қолданылатын дағдылы атауға айналды. Сондай-ақ, Алтын Орда ұғымы біртекті емес, бір жағдайда Алтын Орда деп Бату мен оның інісі Беркенің жеке иелігіндегі аймақтарды, яғни Төменгі Еділ бойы мен Солтүстік Кавказ, ал енді бір орайда түгелдей Жошы ұлысына қатысты айтылады.